

CUERA 1959

ANNADA IV

1. CUDISCHET

RADIOSCOLA

ORGAN DELLA CUMINONZA RADIOSCOLA ROMONTSCH



Mumma ed affon

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH
REDACZIUN: ALFONS MAISSEN, CUERA

POESEIA AN COLOURS — Treis pituras da Giovanni Segantini,
da *Leza Uffer*, San Giagl

Gievgia, ils 29 de schaner 1959, allas 14.30 — 15.00. Emissiun per
las classas aultas e secundaras

LA BOVA PREHISTORICA DIL CRAP DE FLEM, da *Martin
Bundi*, Favugn

Margis, ils 24 de fevrer, allas 14.30 — 15.00. Emissiun per la scola
superiura e secundara

Giovanni Segantini 1858-1899

Igl pictour a Savognin 1886 — 1894

Da prof. dr. *Leza Uffer*

An la vigliadetna d'angal 41 ons Giovanni Segantini è nia sdrapo da mort anetga a sia famiglia ed agl sies art. Igl pictour dad Arco, sper igl Lai da Garda, tgi s'era fatg sia veia dad atgna forza e manifestond en agen ed original anschign, è mort igl mumaint tgi sies renom e sia fama tanschevan agl puntg da culminaziun. Segantini era aloura cunaschia aint igl antier mond digl art e sia ovra era generalmaintg racunascheida ed acceptada. Bi nov ons sieva sia mort (1908) scriveva en valent critic d'art: «Segantini è en artist digl qual la valour na niro mai a neir messa an dubi. Sia pusiziun e sia impurtanza aint igl antschiess da l'istorgia digl art èn e rastaron absolutas.»

Ma strousch 40 ons pi tard gio, ins na vess betg risco ple da giuditgier da maniera uscheia sieira ed absoluta, tant l'ovra artistica scu la cuncepziun fundamaintala da G. Segantini. Ed oz quel tgi s'occupescha da l'interessantischma persunalitad da Segantini e da sia imensa ovra anlei tgi nous stuvain acceptar l'existenza da divers e zond difarents Segantinis. Citain angal las grondas staschuns da sia activadad e da sies svilup da carstgaun e da pictour: — igls onns da giuvantetna e da preparaziun a Milaun — Segantini tschertga e cata l'atgna veia d'artist ainten la Brianza — igls ons da madiranza a Savognin — viers igl peir simbolissem da l'epoca da Maloja e Sogl.

I n'è tschert betg uscheia tgi ainten en maletg d'ena perioda ins na verifitgess betg igl artist da l'otra perioda. Segantini è mengia grond — scu carstgaun e scu pictour — per snaer ensacuras sasez. Ma oz vainsa d'ena vart la distanza da duas generaziuns da aloura e da l'otra vart — cun risguard agl art — en giudezi digl tot e fatg difarent da quel tgi rigiva anturn la midada dagl 19avel agl 20avel tschientaner.

Segantini, schibain tgi el ò cuntribuia — tras sia tecnica e cuncepziun digl art — grondamaintg a preparar igl giudezi ed igl gost modern, è naturalmaintg e sto er esser unfant da sia generaziun e na sneia betg igl gost digl sies taimp — gost tgi oz n'ans vo an nom da Dia betg a pro.

Uscheia valutainsa oz scu las miglras betg las mademas ovras segantinianas tgi igl autour sez giuditgiva talas. E schi a sies taimp ins era parsvas tgi l'epoca da Maloja e Sogl vegia purto — cun igls gronds maletgs simbolics digl Tripticon (oz agl Museum Segantini a S. Murezzan) — igls pi madeirs fretgs digl art da Segantini, oz n'ischans betg ple da quella.

Segantini ò banduno la Brianza — belezia regiun fritgevla a sid digl Lai da Garda — tschargond ena cuntrada da ple sulegl e da glicisch pi transparainta. Aint igl tschiel da la Brianza, vashigna da la planeira padana cun sies flems e canals schea tschert adegna ena fegna tscheia tgi lascha veir tota glicisch bi scu tras en vel. Segantini pansava tgi per catar aria pi stiglia, glicisch e cotras er calours pi transparaintas stoptgel eir ad ot, se ed aint per las valadas da muntogna.

I sa tractava per Segantini d'en problem tecnic da la pictura. Per el gio da dei la pictura era davantada en problem digl efect da la glicisch: «ple glicisch ainten en maletg e ple vardad e veta!» Ed uscheia Segantini veva cato tgi, masdond las calours sen la palota da pictour, e las matond masdadas e tampradas aint igl maletg, na nissel mai da meter avonda glicisch sen la teila. Ed el ò pruvo da meter las diversas calours an stretgs separos ed an streflas statgedas sen la teila. Ainten talas dumondas da la tecnica era Segantini paraint cun igls gronds impressiunists franzos da la sagonda mesadad digl 19avel secul. Ainten sia concepziun da pictour è Segantini dantant pitost expressiunist. Quegl tgi surpassond la tecnica ò purto pi tard utro tar igl schogliamaint cumplet da tota furma objectiva è rasto tar Segantini adegna angal ena questiun tecnica ed en problem da la calourificaziun.

Segantini tgi è rivo a Savognin tschartgond l'aria stiglia e sobra da muntogna, las calours transparaintas veivas ed intensivadas da la muntogna grischuna tgi adegna rasainta igl manevèl mezde, Segantini tgi è rivo a Savognin per catar a lo las premissas adequatas a sia nova tecnica picturala — igl madem Segantini ò cato a Savognin quegl tgi igl ò laschea cuntanscher — forse incunsciantamaintg igl pi ot scalem da sies art: *l'uniun e cumuniun da carstgaun e nateira.*



Autoportret da Giovanni Segantini 1889

Oz, cuntaimplond igls maletgs segantinians dal'epoca milauneisa, brianzasca, surmirana e engiadineisa — bargagliota, cunstatainsa tgi da l'antschatta anfign tar igls grondious maletgs da Savognin vo tras l'antiera pictura en adegna pi expressiv liom tranter carstgauns, biestga e nateira.

Segantini dei pi tard da sies taimp a Savognin: «Ainten questa tera vaia vurdo cun ple fermezia aint igl sulegl tgi ia leva acquistar raz per raz. Co vaia stibgia la nateira an sias pi veivas e pi fervaintas calours.» Ma atras las furmas lomas da nossa valada da Sotgod, atras sias calours veivas e transparaintas Segantini ò fatg la cunaschentscha profunda da la veta originala e simpla digls abitants, da l'our usits e da l'our lungatg lom e tutezna decisiv tgi resda schi bain scu navot oter l'orma da valada e pievel.

Ed uscheia na sa laschan aint igls maletgs creos a Savognin betg statger la mata, igl pour, la vatga, igl tgaval, da las tgesas greischas, da las spondas douschas signeidas digl gid clutger da s. Mitgel, da la cadaina digl Curver e Toissa, ansoma da la nateira tg'igls è adequata. N'è igl betg significativ tgi pir a Savognin Segantini ò cato la Baba tgi è davantada ainten sia pictura la cunscianta emanaziun da l'orma e digl pansar da quest pievel da muntogna?

Nous lain damai, cuntaimplond treis maletgs da questa epoca: «La mata tgi fo caltschoul», «Igl return digl god» e surtot «Sen la lobgia» prubar d'ancleir partge tgi i sa tracta co da veiramaintg gronda pictura, d'en art tgi resta splenduronta belezia er schi la concepziun ed igl gost artistics sa meidan an en sa midar da generaziun an generaziun. Nous lain sperar tgi possan reuscheir ad ancleir partge tgi igls maletgs da Segantini creos an Sotgod en veiras sintesas da belezia, ovras d'art ainten las qualas nous nan ischan betg ple buns da catar la cusadeira tranter furma e cuntign, tranter emanaziun digl cor e reflex digl pansar digl pictour ed artist.



Sen la lobia

Maletg an culours da Giovanni Segantini 1892

Giovanni Segantini el Grischun

da Gottardo Segantini

La veta de Giovanni Segantini sco pictur sedivida en duas periodas principalas. Paregliond ellas ina cun l'autra restan ins tut surprisus della gronda differenza principala. Il pictur che selavura siado dils emprems maletgs a Milaun allas ovras semiontas della Brianza tochen agl impurtont maletg «An der Barre», serevelescha per ver ed independent tschercader de novas vias artisticas, schegie per part aunc ligiaus allas modas della pictura lombarda dil temps. El stat denton lunsch sur ses collegas tallians, marschond frestgamein vinavon culla forza de sia ferma personalitad artistica. La secunda perioda della quala jeu vi plidar ussa, ei mo motivicamein la continuaziun dell'emprema. Il pictur fa surstar ussa surtut cun sia atgna moda e maniera de tractar las colurs, la glisch ed il spaci.

Igl uost 1886 vegn Giovanni Segantini a Savognin, vitg surmiran ordvart idillic. Il prus e liber pievel de quella cuntrada sespruava pruamein de risar ord il scars sulom ils fretgs de siu viver. La

lavor dil funs ed il quitaun per ils animals, sulet possess dil habitont muntagnard, haveva purschiu a Segantini il cuntegn gia per ses maletgs della Brianza. Mo cheu en quella pascheivla ed amieivla cuntrada, enten la quala tut la creatira viventa ei ligiada stretgamein ina cun l'autra, dueva ei dar ina admirabla carschen, resultonta, ins savess bein dir, dal scutinar e sussurar quasi scientific dall'essenza della natira, carmalada neuado entras lavor hanada davart il pictur artist. En quei connex plaidan ins de sia nova tecnica, e buca senza raschun. Ins emblidi buc: cul problem de realisar ina pli aulta clarezia della colur, va maun en maun la tecnica de metter las colurs ina sper l'autra sil maletg, el senn d'in spectrum. La scienza ha gie eruii, che la forza della clarur ei pli pussenta cu las colurs vegnan dadas sil maletg senza esser mischedadas. Ins emblidi era buc de remarcar ch'ei devi gia da quei temps artists a Paris che mavan la medema via, suandont las experienzas digl impressionismus. Auncallura ei quei che Giovanni Segantini ha encuretg ed anflau a Savognin per perfecziunar siu art, in art tut personal e remarcabel. Ei setracta buc d'ina nova



La mata tgi fo caltschoul

Maletg an culours da Giovanni Segantini 1888



Return dal god

Maletg an culours da Giovanni Segantini 1890

Ils maletgs presents ein reproduci cun lubientscha della Casa editura Rascher a Turitg e stampai a Mustér.

enconuschientscha, mobein della applicaziun pratica d'in renconuschiu factum scientific. L'applicaziun, ins savess dir, l'utilisaziun d'in principi tecnic-pictural, characterisescha l'entira produczion digl artist a Savognin e de sia ovra entira tochen alla fin de ses dis. Dal studi dellas caussas separadas ina de l'autra, culla parallelitad della vision coloristica dividida en lur multifars aspects, neschia dalla pluralitad ina unitad plastica che lai crescer el spaci color e glisch naturala. Quella moda de giavinar ord la natira ils misteris della pictura ei stau lavur redeivla e stentusa. Sulettamein la gronda flomma interna d'admiraziun nunlimitada e la carezia per il contemplau, han saviu mantener enten el la forza de realisar en perfecziun igl intent de siu cor. Giovanni Segantini ei en quei grau in grond exempel per nies temps e nos artists.

Sper la midada e renovaziun de sia paletta de colurs e cun l'immanenta nova moda e maniera de malegiar, han aunc dus auters problems cudizzau il spért allert digl artist. Co duev'el survegnir en quella nova cuntrada models adattai? Damonda heiclia che basava ferm sin pregiudecis; els eran de surventscher cugl exempel de buna conduita e respect vicendeivel. Suentemprovas de model cun puraglia e lur muvels, entaupa Giovanni Segantini meinsensual la giuvna Baba Uffer, che entra cun 14 onns el survetsch della famiglia Segantini. Cheu daventa ella prest model permanent dil pictur. Quella giuvna, feglia dil scrinari dil vitg cun numerosa figlialonza, stat dacheudenvi model sco persuna principala quasi en tuts maletgs de Giovanni Segantini, e quei tochen a sia mort prematura sil Munt da Bes-cha (Schafberg). Las treis ovras che vegnan tractadas en quella emissiun ein stadas malegiadas culla giuvna Baba sco persuna dominonta. Sil maletg «La giuvna fa caltschiel el sulegl», eis ella bunamein aunc ina buobetta, in affon.

Quei emprem problem steva en connex cul niev pievel enten il qual igl artist habitava ussa. El era de sligiar levamein, essend il pictur in um integher e d'aalts principis morals ed etics. Il secund problem fuva de pli profunda muntada artistica. Ei setractava cheu de cristallisar neuado il gest diever de sia nova cuntrada. Giovanni Segantini era vegnius dalla Brianza. Leu aveva el creau mo «An der Barre» sco maletg de vasta cuntrada e cun muntogna el horizont. In grond desideri enviers la muntogna semanifesta gia en quell'ovra fatga ella planira. A Savognin sesanflava el denton en ina cuntrada nova cun tut ses problems e legns d'alta muntogna. En ses maletgs de Savognin palpa el mo plaun viaden el mund montagnard. Igl emprem fascineschan el cunzun la glisch, la clarur e splendor dellas colurs, ton ch'el sa perfin s'abstrahar igl emprem della muntogna en ina cuntrada alpin-purila. In exempel tipic ei «La giuvna che fa caltschiel», nua ch'il vitg che schai schiglioc al pei digl imposant massiv dil Péz Mitgel, tonscha direct si el liber tschiel blau el horizont. Nuotatonmeins ha quei maletg en siu sclarent colorit mo saviu nescher ella muntogna! Igl emprem maletg cun muntogna el horizont ei stau «Igl arar» (emprema versiun). Vid quei maletg ha il pictur studegiu la pictura de muntogna. Il baghetg ch'el eregia d'ina cuntrada montagnarda ei dividius rigurusamein ella lingia horizontala alla quala tuts ils elements ein suttamess, e gest quella repartiziun quasi matematica della structura statuescha la gronda miracla de siu baghetg pictural. El maletg «Igl arar» ha el perscrutau il principi, e per arrivar a siu intent, ha el schau cavar ella tiara in foss per scursanir en siu malegiar pli spert la distanza enviers la muntogna. La lingia dil horizont vegn aschia tschentada pli a bass el maletg e cheutras vegn davontier tut il figurau pli imposant. La cuntrada daventa, nunditgond ils cuolms el funs, meins vehementa en sia comparsa, e tutta figuraziun survegn pli grond risguard. Quei ei buca staffascha, mobein principal purtader dil patratg de Giovanni Segantini.

Tut ses maletgs de Surmair ein scaffis en lur composiziun tenor quei principi. Da quella profunda enconuschientscha han els retschiert lur incont e lur originalitad. Giovanni Segantini ha priu dalla muntogna la prepotenza, la brutalitad. El ha presentau quella cuntrada de maniera che la natira sa s'avischinar alla veta dil carstgaun ed animal che vivan e lavuran en pascheivla perinadad. Quella humanisaziun della muntogna ha fatg de Segantini il grond cantadur della veta epica dil pur montagnard. Da quei patratg fundamental stueva resultar adina pli e pli la predo-

minonza dils beins spirtals en si'ovra. Ella grondiusa natira duevan pia adina pli e pli las persunas ed il figurau penetrar sco purtader de sentiments e visiuns spirtalas. Ils dus elements sefusan en ina harmonia, art che caracterisescha tut la personalitad digl artist. Mo aschia san ins capir co igl ei stau pusseivel al glorificader dil pur en sia lavur e de ses animals de scaffir maletgs simbols, en quella ed ord quella medema cuntrada. Igl emprem dils treis maletgs che vegnan dai en quella lavur «La giuvna che fa caltschiel», ei dedicata alla lavur seriusa dils mauns d'ina pastura. Entuorn quella lavur en ina cuntrada plein sulegl crescha quella cul vitg de Savognin el blau tschiel dil horizon, e crescha era la pascheivla grupp della nuorsas sper la sempla seiv purila. Dalla medema necessitad artistica svanescha il massiv dil Péz Duan che fuss daventaus ina distracziun buca giavischada en quei maletg.

«Sin la lautga» representa in vegl vitg grischun puril de gronda sempladad. Quei maletg drova buca muntogna per demonstrar la cuntrada e sia veta pulsonta. La tuor de sogn Mitgel e las casas smagliadas en stretgas cuorts ein sufficientas per segirar alla Baba cun sia negla enta maun il caracter semiont e poetic de Surmir. El tierz maletg «Retuorn dagl uaul», sentan ins la muntogna della sera: ella formescha il mudest horizon dil maneivel vitg, nua che las glischs penetreschan gia neuadora dallas finiastras. Quellas glischs statueschan l'ura e las relaziuns denter glisch e la dunna che meina encunter casa sia carga lenna sin schliusa de corns. Tut quei dat la tempra humana e carschenta igl interess per la cuntrada d'unviern.

Cura che Giovanni Segantini va igl uost 1894 a Malögia el Chalet Kuoni, dat el d'ina cuntrada idillica viaden en ina vallada monumental. Siu spért vegn bunamein smacaus afuns dalla grondezia maiestusa della tiara, ed el pren ussa refugi al patratg della mort. Da quei sentiment intern ein inspiradas las ovras «Retuorn alla patria», «Consolaziun della cardientscha», ed il tierz maletg dil tripticon «Vargheivladad» (Vergehen). Il temps de Malögia ei per il pictur quel della revelaziun interna, dil viver viaden el mund dils agens patratgs per ils quals el enquera ed anfla dalla cuntrada circumstonta il dretg vestgiu de colurs. Lunsch naven dalla operusadad purmein pictoral, vegn el attratgs dals carstgauns de siu contuorn; aschia nescha l'idea de glorificar l'Engiadina en in grond panorama per l'exposiziun mundiala a Paris: Giovanni Segantini creescha il «Tripticon della natira». Quei ei in'ovra quasi senza paregl en sia monumentalitad, in'ovra che qualifichescha per adina Giovanni Segantini per il pictur dil mund alpin dell'Engiadina, schegie che siu pli grondius maletg de muntogna «Daventar», representa la gronda grupp dil Bondasca, contemplada e creada da Soglio en Bregaglia.

Malögia, ils 7 de schaner 1959

Gottardo Segantini

Versiun romontscha da Alfons Maissen

La bova prehistorica dil Crap de Flem

da Martin Bundi

Avon biebein 100 onns savev'ins aunc nuot d'ina bova prehistorica en la vallada dil Rein. Pér viers la mesadad dil davos tschentaner ha Theobald en ses «Naturbilder aus den rhätischen Alpen» numnau ils crests entuorn Flem ina matergia de bova, mischedada cun morenas. Igl onn 1883 ei il renomau geolog Albert Heim vegnius tier la perschuasiun che quella contrada de crests stoppi esser terren de bova. Atras Heim ei quella bova vegnida enconuschenta en gl'entir mund, setract'ei gie della pli gronda bova sin intschess dellas alps.

La presenta lezziun radioscola sebasa en emprema lingia sin la teoria de Heim. Quella ha adina puspei pudiu semantener tochen oz, e, schegie che plirs auters (p. ex. Gsell e Ampferer) han empruau de far valer lur dubis encunter quella, vala ella per la suletta vera e pusseivla. Heim pretendia che l'entira matergia seigi ida en *inagada* a val. Per mussament alleghescha el che mo leu, nua che tut il material seigi ius en inaga a val, sappien las plauncas de mischiera e de garvera muncar che stuessen schiglioc esser veseivlas agl ur dil grep origin, e che mo aschia sappi esser capeivla la formaziun de quella contrada ornada de tons lags.

La lezziun vegn introducida cun in pign recit d'in viadi da La Punt sur Flem a Glion. Ils scholars han la pusseivladad de perseguitar quei cun la carta grischuna, nua ch'els san era leger ora differentas cefras d'altezia.

Ils lags crodan si a nus, ils flums laterals che han formau vals profundas e macortas, e lu l'immensa Cavorgia dil Rein. Tut quellas remarcabladas lain concluder che quei seigi intschess de bova. Ei suonda lu ina cuorta explicaziun co bovas san insumma damentar, co la bova de Flem en special (suenter Heim) ei damentada, sur dils confins della bova e sur de consequenzas e vegliadetgna de quella. Cun agid della carta fatga da Heim e publicada en Radioscola, san ils scholars vegnir fatgs attents gia ordavon sils confins e sill'extensiun della bova.

Per concluder suondan aunc entgins datums ord l'istoria dil Crap de Flem, ina comparegliaziun dil davos sbuadetsch de 1939 cun la gronda bova e per finir la poesia de Gian Fontana: Il Crap de Flem. Essend ch'ei setracta cheu buca d'ina lezziun en emprema lingia scientifica, sundel jeu era buca entaus sillas differentas teorias della bova, mo setenius principalmein vid la tesa de Heim.

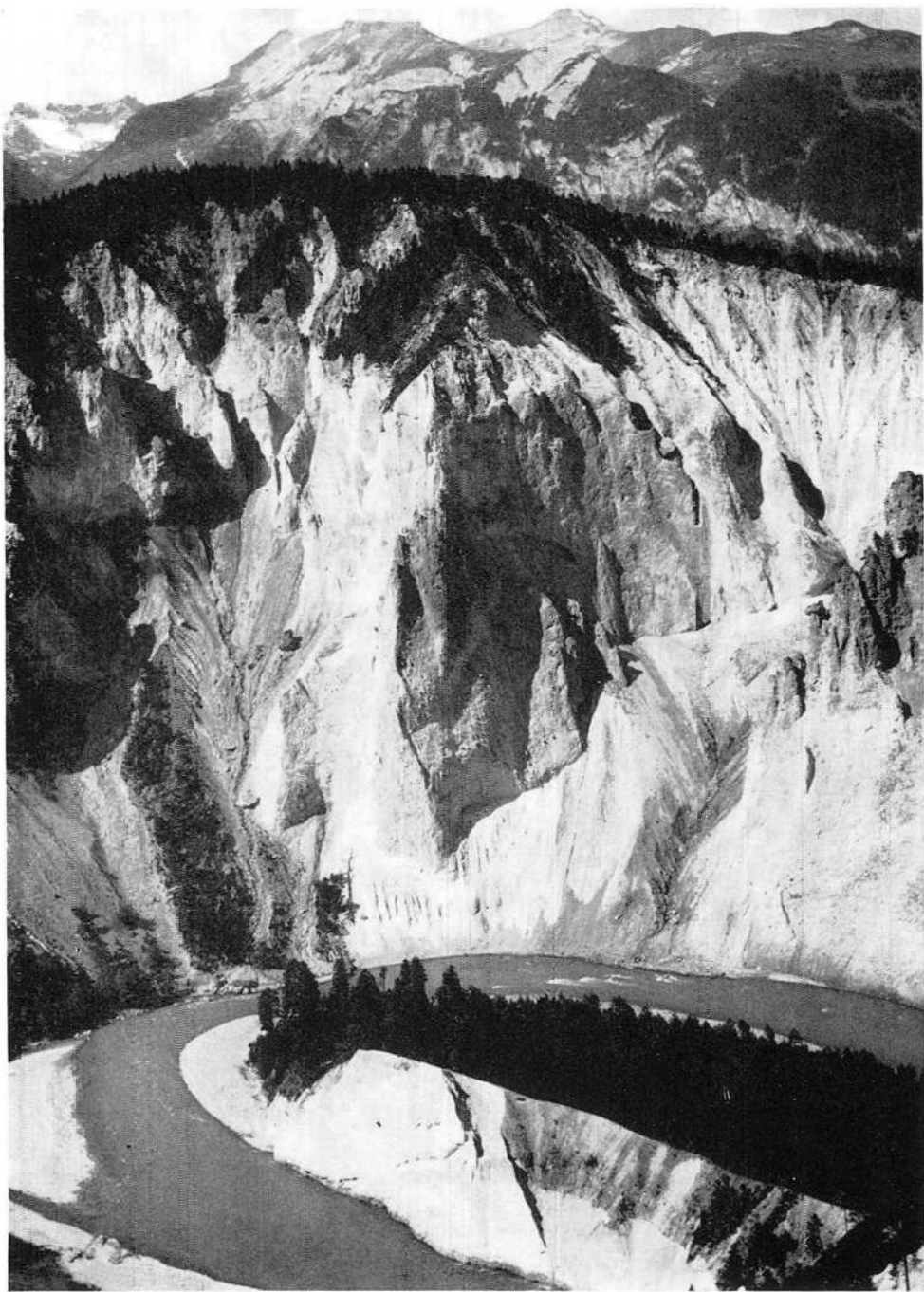
IL CRAP DE FLEM

Miu vitg sin spunda sulegliva,
cu cuflas burasclusas scheman
en ils mugrins de cas'e stiva
e pievels della bassa teman:
Ti vitg carin pos star ruasseivels.

Sur tei il Segner ha alzau
in ault rempar de grep massiv,
che tonscha tochen tier il blau
e mir'a val cun egl pitgiv
ed ei da tschentaners statteivels.

Mo vul igl jester secasar
cun modas novas, nova tschontscha,
il paster miert entscheiv'a tibar
osum il grep, che quel ballontscha
e croda sin ils malfideivels.

Poesia de Gian Fontana



In ver fier-cavagl fuorma il Rein fagend ina spassegiada entuorn quella lieunga de breccia, restada sc'in rempar amiez sia via. In maletg tipic dellas Ruinas (Ruinaulta). L'erosiun e la semagliaziun han luvrau immens el decuors dils onns. Tarmentas piramidas sco greps sesaulzan ad ault e taunas e cuvels ha l'aua magliau ella mischiera. Mo talas spundas d'aventan pli e pli raras. Gl'ual e cagliom serasan ora adina pli fetg. Tgisà cons onns il pittoresc aspect dellas Ruinas seprenta aunc al viandont?

La bova gronda de Flem

da professor Hans Brunner

Avon che describer il decuors grondius de quei eveniment, lein nus far ina spassegiada culla carta geografica enta maun entuorn entuorn il territori della gronda sbuada prehistorica. La cuort dil Casti cun siu grugn greppus sur la reunida dils dus Reins ei la part la pli orientala della bova gronda de Flem. Nus suandein ussa la riva settentrionala dil Rein anteriur, caminein viaden el pei-costa sut Trin e traversein dal crest Porclas tochen agl ur meridional della planira de Mulin (Prada). Dal Lag de Cresta tochen Flem-vitg persequitein nus igl entagl dil Flem. La baselgia de Flem culla part settentrionala dil vitg schai gia dato la zona de schmerscha. Ussa vai siado encunter Foppa e Casons, lura vegn prida la traversa tochen vi ella camona de Segnas, epi a Nagens e sur ils dus giuvv della Val Buglina giu a Lags. Vitg e lag stattan aunc sillas ruinas della bova gronda. Dacheu naven va il confin viers igl uaul sper riva alla sbuccada della Val de Schluein, e da leu sur il Rein vi Castrisch. La part meridionala de Castrisch ei gia dato la massa della bova. Bunamein in lingia grada vai ussa encunter Valendau che stat agl ur della bova, epi viaden ella Val Carrera tochen ella storta della punt e viasi a Carrera-uclaun. Da leu va nies viadi en ina specia de valletta, laschond da vart dretga ina costa de plattamorta e vesend a s'extender a seniester las collinas de bova surtratga d'ual. Da cheu arrivein nus a Versomi. Ed ussa viaden in tochet ella Val Versomi tochen tier igl ual che sbucca a nord de Sculms el Rein de Stussavgia, lura siado tochen la schinumnada «Höhe» sper la vietta de Sculms, per arrivar davos la Crasta neuadora alla «Weihermühle», e viado vai tier las collinas de Panaduz e sur la Campagna anavos a La Punt. (Persequitei quei viadi silla carta! Enteifer quels confins schain las ruinas della bova. Mo nus vulein era suandar si egl ault la lingia principala della scarpa de quella. Ins vesa quella clar e bein ellas preits-grep che entscheivan a sid de Bargis, formond lunsch sur Fidaz la preit meridionala. Quella sevolva allura viers il nord per formar la preit occidentala dil Crap de Flem. Damaneivel dell'Alp Casons e della camona de Segnas stuess la lingia de ruttadira traversar la spunda sut Segnas. Ella ei denton buca veseivla bein, ed ins sa buca precis il liug della scarpada el nord. La preit-crap sper la camona de Nagens ei puspei entelgeivla sco scarpa occidentala.

NUA DAT EI BOVAS?

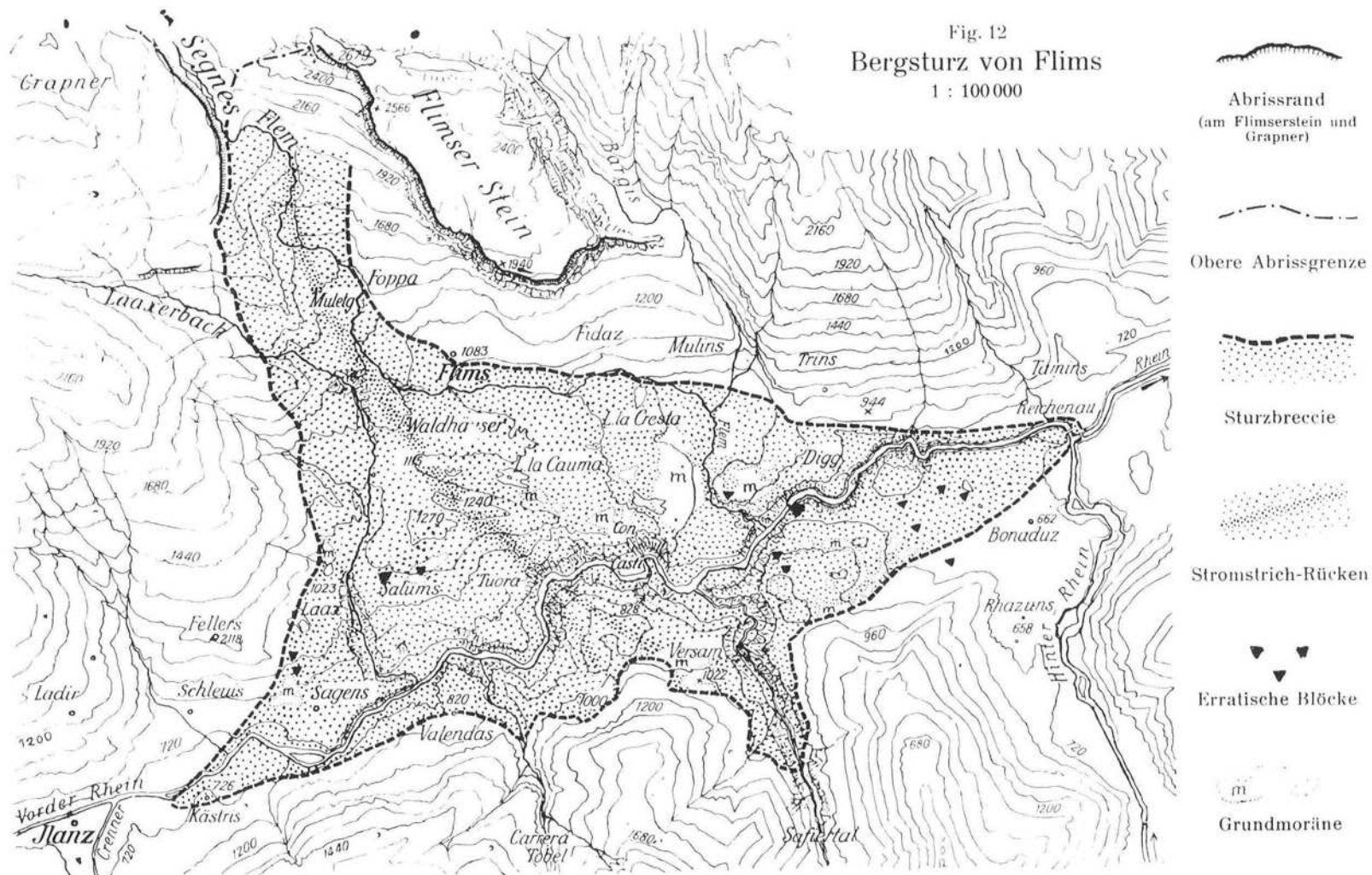
Per la formaziun de bovas drov'ei muntognas che han sin pign spaci grondas differenzas d'altezia. Ins enconuscha bovas cunzun ord il temps della faldaziun giuvna de muntogna ellas Alps, ellas Pireneas, el Caucasus ed el Himalaia. Ils geologs distinguan sper bovas grondas che san curdar dalla greppa en massa u era en staccadas, aunc ina partida fuormas e stadis transitoris tochen allas movidas de terren plaunas e grevas sco a Schuders ed en Lumnezia.

TGEI FENOMENS EIN TIPICS PER BOVAS GRONDAS?

Las duas bovas historicas bein observadas e bein discretas de Goldau 1806 e quella de Dialma 1881 demuossan clarein ils fenomens de bova gronda. Lunsch ad ault sil fil ni ella costa erumpa e sedistacca neuado il grepam. Leu resta lura igl ur e la lingia della scarpa. Quella sa esser suenter la curdada bein marcada e dalunsch veseivla. La derutta sa era mo esser limitada dalla vart. Il caviertg denter la derutta sura e quellas della vart numnan ins barcun. Il pli bi exempel per la formaziun de barcun ei la bova dil Cunclas. Las massas curdantas d'ina bova seroclan u seleischnan cun gronda spertadad ella bassa — ins ha observau 50 — 100 e pli meters ella secunda. Per quei motiv resta pouca toccha gronda ella part sura. Leu vesan ins encuntercomi savens plat-tas-crap leischnas e d'uliva fuorma e pendenza; sin quellas ei la bova ida a val en palas sco en in leischen iral. Ella bova de Flem vesan ins quei immens iral sin via de Naraus a Segnas. En entgina distanza digl ur della sbuada entscheiva lu la rasada dellas ruinas, sisum meis intensiv, sutvi adina en pli e pli grondas massas e zugliadas.

Nus essan ussa gest silla rasada della bova ed encurschin beinspert il caracter e la vera natira de quella. Blicc sin blicc e terren sin terren tut maluliv! Sil territori de Flem ei la rasada cuvregta de gronds uauls traversai de nundumbrevilas spassegiadas sin tuttas varts. Quellas sendas e

Fig. 12
Bergsturz von Flims
1 : 100 000



Carta geografica digl intschess della bova gronda dil Crap de Flem.
Ella ei preparada scintificamein da professor Albert Heim e

reproducida da siu cudisch: Bergsturz und Menschenleben, edius da
Fretz e Wasmuth, Turitg 1932. Nus recumandein il studi della carta.

vias han dau e dattan era vinavon grond renum al liug de cura Flem. Senza viettas e muossavias vess ins bein gronda breigia de vegnir ord igl embrugl e de s'orientar endretg. Igl Uaul grond de Flem sparta la Surselva dalla Sutselva da num e da pum. Las massas de bova ein pli emplunadas ella direzziun principala della curdada e formeschan ina specia de dies u con. Ins numna quella panuglia il fil de bova. El territori de Flem s'el bein veseivels da Foppa sur la Mutta tochen tier las collinas d'uaul al sid della staziun de Versomi. Nua che las massas della bova sepetgan encunter pli grondas resistenzas, vegnan ellas retenidas e schizun enpart rebattidas empauet. Quella retenida senumna tschallatada della bova. Denter la spunda adversa e la massa curdonta sefuorma lu ina tacca, ina specia de valletta de tschallattada. Quella valletta ei per semeglia duvrada denter Valendau e Versomi sco vau per la via nova Glion — Panaduz, e beinveseivla ei la valletta de tschallattada sper la via a Sculms silla Crasta (Höhe).

TGEI QUALITADS NI CARACTERISTICA SPECIALA HA LA BOVA GRONDA DE FLEM?

La bova de Flem ei la pli gronda dellas Alps e dell'Europa insumma. Il famus geolog Albert Heim ha discret ella igl emprem detagliadamein ed empruau de calcular la massa e grondezia. Il migliac de bova dueigi miserar 12—15 milliardas m³ (scriva quella cefra!). — Per paregliar seigi allegau cheu el territori dil Rein anteriur la bova dil Cuncelas cun circa 500 milliuns m³. Las auas dil Lag de Constanza ein vegnidas calculadas cun 58 milliardas m³, quellas dil Lag Rivaun cun 3 milliardas. Las ruinas della bova de Flem cuvieran ina surfatscha de quasi 50 km²; sia lunghezia dalla lingia meridionala da Castrisch a La Punt ei de 15 km. La pli aulta emplunada va tochen 1270 m sur mar. Ella sesaulza 670 m sur il spieghel dil Rein ch'ei tochen oz buca smagliaus diltut giuaden sil funs della bova. La veglia sola de vallada ei pia pli bassa. Extensiun e quantum della bova gronda ein aschi immensas, che scrutaturs jasters han dubitau ch'ei setracti propi d'ina bova. Els han encuretg autras explicaziuns ed han cartiu d'anflar ellas ella supposiziun che dal temps della sursviulta dellas Alps seigi quei territori vegnius mess a smerscha entras il squetsch della cozzas dil sid cunterstuschontas e surzugliadas. Mo negins scrutadurs che enconuschan il territori endretg, san ira d'accord cun quella explicaziun. Mussament per igl origin de quella cuntrada entras ina bova ein ils urs della scarpa, ils barcuns e la surfatscha malruasseivla della rasadas cun crests e grugns, cun fieps e foppas denter en, enten las qualas ein seformai ils tipics lags de bova. Nus numnein mo enzacons: Lag de Cauma, Lag de Cresta, Lag de prau Pult, Lag prau Tuleritg, Lag de Lags, Lag Tiert etc.

CON VEGLIA EI LA BOVA GRONDA DE FLEM

Las ruinas della bova de Flem consistan bunamein dil tutfatg ord la medema caltschina che fuorman era las grondas preits dil Crap de Flem. Ella senumna caltschina d'aulta muntogna, ed ei provenienta da deposits dil temps jurassic. Mintgaton anflan ins sil territori della bova era crappa pli veglia e pli giuvna che la bova sezza (Malm.) Il material della Ruinaulta vegn per part formaus ded immensa blocca, per part era mo de fin scalgiau, per tendas de material sco smulaus en frina. Ils geologs numnan quei smugl bretscha (crap cun tocca scantunada e scalgiaada etc.). En uauls, sin crests e sin urs d'entagls de uals anflein nus era blocca ch'ei schiglioc buca de quei territori, pia crappa jastra, blocs erratics. Savens entaupan ins il bi granit della Val Punteglias sur Trun. Per logs anflan ins era rasadas satellas d'arschella cun carpuglia pulida e sgurnada; quei ei la morena de funs sco 'la sefuorma sut il glatscher e fetga pei en deposit. Blöcs erratics e morena de funs dattan perdetga ch'il glatscher renan, che era gia seretratgs tochen Glion u Rueun sto puspei esser sederasaus pli tard sur la bova e schau leu quels fastitgs. Probabel ha era in glatscher lateral dil Segnas neuagiu cargau viaden ella part sura della bova. Dapi quella nova avanzada de glatschers quasi alla fin dil temps glacial, pon segir esser spirai 10 000 onns. Ei deva lu ed aunc ditg suenter negins vitgs, uclauns ed uclivas en nossas valladas. Ils paucs carstgauns dil temps de crap che pon haver viviu ella demaneivladad sco catschadurs, vegnan ad haver udiu il ramplunar della bova immensa ed haver observau il turmeigl de puorla sur la vallada revoltada.

LAS CONSEQUENZAS DELLA BOVA GRONDA

Avon la curdada mava il Rein en in letg de vallada pli vasta e largia che oz. La sola atras il tschancun della bova steva, sco nus vein menzionau sura, pli a funs. Las massas curdantas han, sco ils scrutaturs supponan, formau cul Rein in lag che mava naven da Castrisch tochen lunsch sur Glion siado. Siu spieghel deigi haver tunschiu tochen si silla terrassa deltica sut Sevgein ell'altezia de 780 m sur mar. In enconuschent geolog manegia, che il Lag la Foppa seigi mo staus pigns e savessi derivar d'ina lieunga dil glatscher renan. Ei maunca studis specials che demuossan cun segirtad l'extensiun, l'altezia e la cuzzada de quei lag de Glion u Lag la Foppa. En mintgacass ha il Rein puspei stuiu secavar tras las massas della bova. Il resultat de quella erusiun ei la magnifica Cavorgia dil Rein, la Ruinaulta da Trin tochen viasi encunter Castrisch. Remarcabel s'ei de constattar che il Rein ha oz puspei ina cuorsa e pendenza regulara. Da Glion a La Punt dat ei buca raschienen de cascadas e pellas, gie strusch cataracts de num. Il flum taglia strusch viaden pli, las costas vegnan buca pli suttagliadas. Persuenter fuorma la cuorsa dil Rein pintgas e grondas serpentinas e stiertas, ils schinumnai meanders. La pli grondiusa serpentina della Cavorgia dil Rein sesanfla sut la staziun de Versomi, la schinumnada «Krummwag», la Stierta gronda. Buca ditg suenter la curdada della bova sto la tiara esser secuvretga cun jarvas e cagliom, ed era igl uaul ha priu grondamein possess de quei interessant territori. La natira medeghescha spert las plagas! Oz giavischass negin de Flem ina altra urdadira e comparsa che quella de crests e fieps, dil magnific Uaul grond e dils lags sereins e bials plantai viaden en quella grondiusa tiara alpina.

DUS NOTABELS PARERIS

Igl intschess della bova gronda de Flem ei per il traffic in impediment considerabel. Ils vitgs ed uclauns ein piazzai damaneivel digl ur ni dadovart dellas ruinas (controllescha quei fatg silla carta). Mo Flem-Niev (Casa d'Uaul) ei bagheghiaus datier dil Lag la Cauma e viaden egl uaul. Las vias de traffic van schiglioc sper igl ur della bova vi. Dapi igl onn 1903 cursescha permiez tras las ruinas e suenter il Rein la lingia de viafier retica che va da La Punt a Glion. In auter project della viafier sursilvana leva menar la lingia sur Trin, Flem e lu giu a Glion. Avon che entscheiver las lavurs tenor quei project, han ins schau dar plirs pareris. Dus enconuschents geolog cusseglian la lingia sur Trin, Flem e Glion, «pertgei che la lingia perliung dil Rein caschunassi tunnels, gallerias e traversas per gronda part el material della bova, e mo darar en greppa ferma e franca. Cheutras savessi ins survegnir las pli grondas difficultads. Con sfendaglius, zerplau, stagliu e caviertg sepresenti la Ruinaulta cun sias plauncas teissas de mischiera, cun sias vallatschas selvadias, gorgias e cavorgias, cun ses sbuadetschs e rasadas novas sin tuttas varts e cun prighel de crappa e sbuau. Suenter la lingia dil Rein vegnitgi ad esser immens grev de baghegiar ina lingia de viafier.»

In onn suenter vegni dumandau in niev pareri da Albert Heim. El recamonda il vau de viafier tras la Ruinaulta. Las plauncas de bretscha e mischiera seigien per gronda part stagnadas e s'infirmidas, la smagliada e ruschnada seigien fleivlas, l'erosiun dil flum minimala. La tessaglia e la selvadiadad dellas preits detti schizun perdetga della gronda stabilitad della greppaglia bretscha de bova. El enconuschi loghens surpendents e tuors che seigien strusch semidadas dapi 30 onns. Sin fundament de quei pareri ei lu la viafier vegnida baghegiada tras la Cavorgia dil Rein. Albert Heim ha giu raschun en tuts graus e nus essan engrazievels ad el aunc ozildi che quei bi tschancun della viafier retica muossa a nus adina puspei aschi damaneivel e datier las pli interessantas parts digl intschess della Cavorgia dil Rein.

NUS VISITEIN ILS PLI BIALS PUNCTS DIGL INTSCHESS DELLA BOVA GRONDA DE FLEM

Dalla staziun de Panaduz arrivein nus en 10 minutas sil crest Danisch. El sesaulza per circa 80 m dalla planira che formava per part inaga in lag de staup. Dalla collina han ins ina fetg biala vesta. Silla vart occidentala observein nus ina veglia carpera cun ruha toccanaglia de restonzas de bova, cuvretga levamein de morena. Era la collina Ziawe dasperas ei cuvretga de morena. Il crest Tschavier ei pli ault, mo totalmein surtratgs d'ual. Perquei dat el negina vesta pli vasta. Da

sia vart settentrionala vesein nus denton giuado ella serpentina dil Rein sut la Ruina Wackenau. Dal crest Tschavier meina ina via d'ual tut maneivel digl ur de scarpa della Cavorgia. Nus sesanflein cheu circa 100 m sur il Rein e vesein gest giu silla staziun de Trin. Ussa returnein nus anavos al stradun che va da Panaduz a Glion. Nua che quel semeina en anetg carraun encunter sid, dat ei ina nunspeogada sorpresa cun ina grondiusa vesta enviers la Cavorgia. Circa 150 m plinengiu vesein nus il Rein en color blauverda. El formescha leu ina serpentina che ensiara la Isla Davoins cun sias pradas plein colurs e verdurs, cun plirs clavaus embrini dal sulegl. Islas numnan ins mesinslas de fuorma mesaglina il bia, ni lieungas de flum che sesanflan adina dalla vart interna d'ina serpentina. Da tschella vart della Isla Davoins va la viafier datier datier la riva si encunter la staziun de Versomi. De mirar dacheu anora para la viafier en moviment sc'in toc tar-magl. In tec plinensi, dalla vart della viafier sesanfla l'Isla Bella, che secatta en plena forma-zion. Ella muossa sblatschs de chis e sablun ed empau uaul d'ogna. Tscheu e leu sclareschan ord il stgir digl uaul las scarpettas claras della bova buca surcarchida. Il pign crest gest sper nies punct de vesta sper via ei cuvretgs de morena. Ed el medem liug sesanfla era gest in schit bliec de granit de Punteglias. Tras parts greppusas, sin spundas tessaglia cun fils gits, tuors gitas e spun-das alvas de grava de bova vai enviers la Punt aulta de Versomi. Il geolog fa cheu endamen las spundas de plattamorta grischuna ella cavorgia dil Rein de Stussavgia. Sin quella plattamorta ob-serva el la bretscha, ch'ei vegnida tratga da siu temps dalla bova in grond tschancun viaden ella Val Versomi. Grondiusa ei la posiziun dil vitg de Versomi sin biala prada agl ur della bova. Nus continuein il viadi sin via stretga enviers la staziun de Versomi. A miez tschancun s'embuor-tga sper il deposit de lenna in trutg; el va giu tier la serpentina gronda che senumna «Krummwag», Stiarta gronda. Aschia senumna la gronda viulta anetga dil Rein che ensiara ina considerabla col-lina de circuit. Gest sur il tunnel pign della viafier arrivein nus silla mesinsla della «Krumm-wag» che rumpa sco costa de fil en teissa gonda giu el Rein. L'aua dil Rein stauscha en direct vinchel encunter il peipreit e vegn bein ina gada a stuschar tras il grep de circuit. El nord ha il Rein tagliau ord la spunda sut Con ina gronda cavorgia. La bretscha stat cheu nuia, mo pioniers della vegetaziun han gia priu possess dellas preits e spundas meins teissas. In tec plinensi stat la pra-da isolada e quieta dell'Isla Casti. Ina via de ziczac teissatscha va sur lartg uaul de tieua tochen si Con. En quei liug dat il sulegl senza misericordia la stad. Il tschancun tochen si Con caschuna beinenqualla stella suadetsch. En quellas spundas anfla igl amatur de jarvas raras specias quasi tropicas.

Il viandont ch'ei mai staus sillas pradas de Con e mai viu dagl ur della Cavorgia dil Rein viagiù ella profunditad, enconuscha mo mal la cuntrada de Flem. Dacheu anora vesan ins la «Krummwag» il meglier, e la vesta ei veramein sorprendenta; blauverds il Rein, stgirverds ils uauls, clarverdas las pradas dell'Isla, tut che tschorva dil sulegl igl alv dellas parts niuas cun preits de tuors, fils e taunas e cuvelets umbrivai ed el stgir. Adina vegn endament a mi la biala veta de Robinson che stuess esser pusseivla leugiu sill'Isla ruasseivla, ella tgeuadad dellas rivas dil Rein.

Grondiusa ei era la profunda cavorgia della Val de Lags. Dalla via che meina a Sagogn san ins entrar ellas parts inferiuras de quella senza resca. Il Lag de Cauma stos jeu buca descriver a vus. Biars enconuschan el dal temps della stagiun de bogn de stad. Nus contemplein el magari pli bugen cura che schai tgeuadad entuorn entuorn. Als lags de bova mauncan affluent e sbuccada. Il spieghel dell'aua sesaulza la primavera e sfundra igl atun, nutrius e puspei svidaus ded aveinas sutterranas. Nus supponin che emprovas cun coluraziuns e cun derscher viaden soluziuns de sal els uals digl intschess della bova savessien dar sclariment sur las vias che l'aua tscherca ellas ruinas della bova gronda de Flem.

Versiun romontscha da Alfons Maissen



Quei grondius maletg representa la Cavorgia dil Rein admirada da C. o. n. Giubass, circa 2 km sut la staziun de Versomi, sesan-
 fla la famosa serpentina dil Rein, la «Stiarta gronda», u sco'ls de Valendau e Versomi numnan «Krummwag». Tut davontier
 vesein nus in toc della «Isla Casti», e da tschella vart dil Rein la lingia della viafier retica che va tras il crest e sur la punt
 dil Rein. En biars biars onns vegn probabel era il Rein a prender la via tras il crest centrau e scursanir siu viadi. Empau
 sut la «Stiarta gronda» vegn la Rabiusa neuado dalla Val Versomi. Surasiado ella costa dil fil della Muntogna secatta
 «Sculms» e saniesterneu la «Crasta» (Höhe). — Pér en giuven temps ha il Rein saviu selubir de far viadis puleins en siu
 letg. El ha ussa contonschiu ina pendenza regulara da Trun a Cuera. Aschia sa el ussa crear novas inslas, magliar naven autras
 e luvrar mo plaunsiu vid in mantun ch'impedescha ad el de viagiar en lingia directa.

BIBLIOGRAFIA

Litteratura duvrada per l'emissiun: La bova prehistorica dil Crap de Flem

- Heim Albert* Der alte Bergsturz von Flims, Bern 1883. — Bergsturz und Menschenleben, Vierteljahresschrift der Naturforschenden Gesellschaft Zürich 1932. — Der alte Bergsturz von Flims, Jahrbuch des Schweizer Alpenclub 1882. — Geologisches Gutachten über das Projekt «Rheinlinie» der Bündner- Oberland-Bahn, Zürich 1898.
- Oberholzer J. u. Heim Albert* Zu Otto Ampferers «Gleitformung der Glarneralpen und Flimser Bergsturz», Basel 1934.
- Gheyselinck R.* Die ruhelose Erde, im Deutschen Verlag, Berlin 1938.
- Weber Julius* Klubführer des SAC, Geologische Wanderungen durch die Schweiz, Zürich 1913.
- Tarnutzer Chr.* Ein diluvialer Bergsturz der Bündnerschieferzone auf der Flimserbreccie von Valendas, Chur 1901.
- Staub Walter* Die Tomalandschaften im Rheintal von Reichenau bis Chur, Bern 1910.
- Niederer J.* Der Felssturz am Flimserstein, Fidaz am 10. April 1939.
- Bächler Heinz* Die ersten Bewohner der Schweiz, Verlag A. Francke AG., Bern 1947.

REMARCA DELLA REDACZIUN

La reproducziun dils treis maletgs en colurs *La matta che fa caltschiel — Retuorn dagl uaul — Sin la lautga* che prof. dr. Leza Uffer, Sogn Gagl, drova per sia emissiun Radioscola ei mo stada pusseivla entras beinvuglientscha davart la casa editura *Rascher* a Turitg, survetsch intermediaus da dr. Adolf Ribl. Era il desegn admirabel en glisch e composiziun *Mumma ed affon* silla cuviarta, sco era igl autoportret de Giovanni Segantini ein reproduci culla lubientscha della casa editura *Rascher*. — Per l'emissiun radioscola *La bova prehistorica dil Crap de Flem*, da scolast secundar Martin Bundi, Favugn, ha prof. Hans Brunner contribuì ina lavur che vegn ad interessar fetg nos scolasts dellas classas superiuras e secundaras. Brunner relata cheu per part preziasas experienzas personalas acquistadas sin numerus viadis sigl intschess de bova cun ses scholars. A tuts nos collaboraturs in cordial engraziament. — Il clische sidretg della bova, staus fatgs tenor ina fotografia de J. Geiger a Flem, vegn daus cheu cun lubientscha della casa editura *Paul Haupt*, Berna (Hochwächter 7/8, 1958). La fotografia per la Stierta gronda (Krummwag) deriva dal fotograf *Jules Geiger* a Flem. La skizza geografica digl intschess della bova gronda ei reproducida dal cudisch d'Albert Heim *Bergsturz und Menschenleben*, edius da *Fretz e Wasmuth*, Turitg 1932.

Alfons Maissen

Cumissiuun Radioscola

Tona Mark, scolast secundar, Casti

Jon Semadeni, scolast secundar, Scuol

Luzi Tschärner, scolast secundar, Andeer

Dr. Alfons Maissen, Weinbergstrasse 14, Cuera, parsura della C. R.

Dr. Adolf Ribl, representant dil Studio de Turitg, Brunnenhofstr. 20

Tista Murk, parsura della Cuminonza Radio Romontsch, Via Masans 159, Cuera